

etapy výstavby rozvinutého socialismu v ČSSR je upevňování úlohy dělnické třídy jako subjektu řízení. Základním předpokladem rozvoje demokratických rysů řízení je především prohlubování kolektivnosti v rozvoji pracovních kolektivů. V tom nám ukazují cestu zkušenosti KSSS soustředěné v zákoně o pracovních kolektivech.

V posuzování práce je účelně vyčleňován komplex faktorů „technické, ekonomické, politické, právní a organizační povahy“ jako endogenní determinanty vývojových tendencí sociálních procesů. Je dokládána jejich souvislost s procesy reálně probíhajícími v hospodářských organizacích, jako jsou procesy „řídící, personální, výchovné, kvalifikační a přípravy kádrů“ (s. 27–29).

Autoři dále analyzují faktory ovlivňující změny profesní a kvalifikační struktury v rámci pracovních kolektivů. Největší význam přikládají inovačním procesům, a to jak technickým (s. 42), tak i organizačním (s. 44). Srovnávací tabulka, která ukazuje růst požadavků na kvalifikaci pracovníků elektráren (s. 43) je příkladem velmi názorným. Zajímavé by bylo srovnání se skutečně realizovanou strukturou pracovního kolektivu po uvedení těchto elektráren do provozu. Určitým signálem, že do kritérií kvalifikační úrovně pronikají i jiné vlivy než pouze vyšší náročnost samotného pracovního výkonu, je změněný požadavek na délku praxe. Technicky nová zařízení v zásadě vylučují, aby někdo mohl v době jejich uvedení do provozu mít mnohaletou praxi v jejich obsluze.

V uvedené kapitole, jakož i v dalších kapitolách, které se zabývají adaptací pracovníků v pracovních kolektivech, rozvojem pracovní iniciativy, konflikty v pracovních kolektivech a mobilitou pracovníků průmyslových podniků, autoři velmi účelně a funkčně využívají sekundárních analýz dat ze sociologických šetření prováděných dříve. To jim dovoluje zobecňovat a odhalovat vývojové trendy pozitivních i negativních jevů. Vyšší úrovně sekundárních analýz sociologických šetření lze dosáhnout komparací výsledků šetření s realitou daného jevu v podniku nebo s údaji statistických orgánů, což si autoři sami uvědomují (viz např. s. 117). Pro všechny kapitoly práce je charakteristická snaha o maximálně přesné vymezení základních pojmů, s nimiž se pracuje, utřídění problematiky a odhalování vazeb s konkrétními jevy a procesy v životě naší společnosti.

V hodnocení podmínek rozvoje pracovní iniciativy autoři správně vycházejí z požadavku rozvíjet „všechny formy pracovní a tvůrčí iniciativy“ (s. 78). Správně zdůrazňují základní předpoklad realizace uvedeného požadavku, dosáhnout vysoké úrovně informovanosti o problémech a situaci podniku. Tento nový moment v rozvoji pracovní iniciativy by si zasloužil větší pozornosti. Ukazatelé výsledků iniciativy pracujících by v současné době měly výrazněji přispívat k poznávání vlivu iniciativy kolektivů i jednotlivců na provázanost a účinnost podnikových plánů výroby, technického a sociálního rozvoje i finančního hospodaření. V rozvíjení pracovní a tvůrčí iniciativy podnikových kolektivů by *účast na tvorbě plánu* a plánových řešení, především pak *vstřícné plánování* měly hrát vedoucí roli. S tím přímo souvisí rozvoj brigádních forem práce, jejichž cílem je mimo jiné upevňovat plánovitost, kázat výrobní i plánovací a prohlubovat hospodaření podle chozrasčotu. V celé práci jsou poněkud opomíjeny otázky rozporností a souladu zájmů a motivací.

Autorskému kolektivu se podařilo spojit poznatky empirické i teoretické povahy do homogenní publikace, vnitřně provázané a relativně vyvážené, což u kolektivních prací bývá často kamenem úrazu. Dílo obsahuje řadu potřebných informací jak pro rozvoj teorie sociálního řízení, tak i pro řídící praxi. Je dobrým příspěvkem k hlubšímu poznání a dalšímu zdokonalování plánovitého řízení sociálních procesů, zvláště na úrovni pracovních kolektivů podniků. Zaslouhuje proto plnou pozornost odborné veřejnosti.

Vladimír Pernica

Jana Puršová: Vývoj systémových teorií společnosti. Ke kritice buržoazní filozofie a sociologie

Praha, Academia 1984, 285 s.

Monografie J. Puršové zachycuje vývoj pojmů *systém* a *společenský systém* v dějinách moderní vědy od šestnáctého až do dvacátého století. Koncepce této obsáhlé práce je výsledkem její dlouhodobé orientace na tuto problematiku. Zabývala se jí ve své kandidátské dizertaci a na toto téma publikovala řadu statí u nás i v zahraničí.

V hodnocení vývoje systémových teorií společnosti v nemarxistické filozofii a sociologii, které úzce navazují na dějiny systémových koncepcí v přírodních vědách

a jejichž nejvýraznějším projevem se stal nejprve mechanický, později též organický model přírodní a společenské skutečnosti, popřípadě jejich kombinace, uplatňuje autorka syntetické, kritické a historické hledisko.

První část práce (s. 13—70) seznamuje s obecnějšími souvislostmi vzniku a vývoje systémových koncepcí. Začleňuje je do společensko-ekonomického kontextu, osvětluje roli systémových teorií v historii vědy, stručně nastiňuje základní východiska a přístupy ke zkoumání problematiky systému a společenského systému v soudobé marxistické literatuře, dále pak charakterizuje hlavní znaky mechanických a organických teorií společenského systému v buržoazní filozofii a sociologii.

Ve druhé části (s. 71—114) se autorka zabývá problematikou mechanického modelu přírody a společnosti. Poukazuje na interakci přírodních a společenských věd v koncepcích mechanického systému, provádí rozbor nejrozšířenějších filozofických a sociologických pojetí společnosti v nemarxistické filozofii a sociologii šestnáctého až dvacátého století a přechází k charakteristice soudobých neomechanických teorií společenského systému.

Třetí část práce (s. 115—169) obsahuje problematiku organického modelu přírody a společnosti. Analyzuje pojem organického systému z hlediska interakce přírodních a společenských věd, rozebírá nejvýraznější nemarxistické koncepte společnosti a organického systému ve filozofii a sociologii devatenáctého století; pozornost je věnována také neorganickým teoriím společenského systému ve dvacátém století.

Čtvrtá část knihy (s. 171—206) se zabývá systémovými teoriemi kombinujícími mechanické, organické a společenské aspekty, uplatněné ve filozofii a sociologii devatenáctého století a také v soudobých obecných teoriích systému a v některých nemarxistických kybernetických interpretacích.

V páté části (s. 207—246) upozorňuje autorka na historickou kontinuitu vědeckého poznání a v této souvislosti vyčleňuje hlavní vývojové fáze nemarxistických systémových koncepcí přírody a společnosti, kriticky hodnotí úlohu mechanických a organických pojetí společenského systému v buržoazní vědě a analyzuje také vývojové tendence systémového myšlení v přírodních, technických a společenských vědách. Poukazuje zde na vzrůstající roli marxisticko-leninské filozofie v postupující integraci vědeckého poznání.

Jak je zřejmé z uvedeného nástinu, který v dalším výkladu podrobněji rozebereme zejména s ohledem na některé koncepční přístupy spjaté s řešením dané problematiky, orientuje se autorka zcela vědomě na specifickou oblast systémového pojetí. Proto se také podrobněji nezabývá logicko-metodologickými aspekty obecné nebo matematické teorie systémů ani otázkami systémového přístupu a zmiňuje se o nich jenom potud, pokud je potřebuje pro rozbor a výklad své tematiky.

Sledování vývoje systémových teorií společnosti v této práci je pojímáno v širších společenských souvislostech. Autorka poukazuje na podmíněnost vzniku a vývoje moderní vědy v souvislosti s rozvojem výroby. Zdůrazňuje, že proces teoretického myšlení je modifikovaným odrazem měnící se společensko-ekonomické reality. Z tohoto hlediska nepřekročily koncepte společenského systému v nemarxistické filozofii a sociologii rámeček existujících společenských vztahů.

Autorka pak soustřeďuje svou pozornost na teoretické a metodologické principy systémového výkladu přírody a společnosti, které v dějinách vědeckého poznání sehrály značnou úlohu. Ve vývoji vědeckého poznání rozlišuje dvě linie: nesystémovou, vycházející z dílčích úvah o některých rysech přírodních a společenských jevů, a systémovou, pokoušející se zobrazit svět, člověka i společnost jako celek. V případě systémové linie diferencuje mezi buržoazní interpretací přírody a společnosti, jednostranně se opírající o mechanické nebo organické principy, a marxistickým pojetím, jež zdůrazňuje nejen jednotu, souvislosti a vzájemné přechody, ale i specifičnost jednotlivých forem pohybu hmoty, tj. zvláštnosti vývoje materiálních systémů anorganických, organických a společenských.

V systémových teoriích sehrála značnou úlohu interakce přírodních a společenských věd. Předmarxistické a nemarxistické teoretické přístupy čerpaly ze závěrů jedné nebo pouze několika málo věd. Naproti tomu materialistická dialektika přihlíží k výsledkům všech vědních oblastí a stává se jejich filozofickým základem. Toto vzájemné působení mezi jednotlivými obory se vždy vyznačovalo maximální tendencí k adekvátní syntéze vědeckých poznatků. Program posílení integračních trendů je ve vědě při její široké diferenciaci v současnosti velmi aktuální.

Autorka se dále zmiňuje o některých nejvíce rozšířených pojetích systému a společenského systému uplatňujících se v soudobé marxistické literatuře a ve svém hodnocení těchto názorů vychází důsledně z prací klasiků marxismu-leninismu. Sama chápe společenský systém jako „konkrétní, historicky vzniklý, rozporný, dynamický systém charakterizovaný diferencovanými aktivními vztahy mezi lidskými kolektivy

a třídami, vyznačující se nepřetržitým pohybem těchto aktivních struktur v oblasti ekonomické, politické a ideologické, historicky se vyvíjející v interakci s vnějším (příroda, ostatní společenské systémy) a vnitřním prostředím. Předpokladem existence společenského systému je jednota strukturálních, funkcionálních a vývojových, tj. evolučních a revolučních aspektů.“ (s. 57) Problematiku společnosti analyzuje také ve vztahu kategorií obecného, zvláštního a jedinečného v souvislosti s historickou úlohou společensko-ekonomické formace a společenského systému vůbec. Bylo by žádoucí tyto otázky ještě více rozvést.

Problematika systémové explikace společnosti v dějinách buržoazní filozofie a sociologie je shrnuta v koncepci analogických modelů společnosti, v níž je obsaženo systémové hledisko založené na organickém nebo mechanickém výkladu, popřípadě na kombinaci obou. Tyto modely poukazují na nejobecnější podobnost forem a zákonitostí přírodních (anorganických, organických) a společenských procesů v obecné strukturální, funkcionální a někdy též evoluční úrovni. V celém vývoji nemarxistického filozofického a sociologického myšlení docházelo, jak autorka přesvědčivě dokazuje, k oscilaci mezi těmito dvěma modely, eventuelně k jejich kombinaci. Mechanický model zjišťuje analogické obecné znaky u systémů anorganických a společenských a vyznačuje se jednotou strukturálně-funkcionálních stránek v rámci zkoumaného systému. Organický model vychází z analogických obecných rysů systémů organických a společenských, a je založen na jednotě strukturálních a funkcionálních aspektů, doplněných aspektem evolučním.

V této partii (s. 55 an.) mohla ovšem autorka výrazněji objasnit problematiku analogie, modelu a metafory, jíž se v logicko-metodologické literatuře věnovala v poslední době zejména v souvislosti s rozvojem logické sémantiky a induktivní logiky značná pozornost.

Další část práce je věnována koncepcím mechanického systému. Tento pojem se ve vědeckém poznání uplatňuje od šestnáctého století až po současnost. Opíral se o výsledky matematiky, astronomie a fyziky a používal se nejen pro skutečné mechanismy a různé neživé předměty a výtvořiny, ale současně také pro přírodní organismy, člověka i společnost. V pojetí přírody, organismu a společnosti jako mechanického systému se výrazně projevovала interakce přírodních a společenských věd. Společnost byla vysvětlována jako jednota, celek, systém existující v rámci vyššího mechanického systému — systému přírody. Prvky společenského systému jsou strukturálně a funkcionálně vzájemně závislé a jejich činnost musí směřovat k rovnováze, která umožňuje uskutečnění určitého cíle. Co zde však chybí, je historická dimenze. To je také jeden z nejzávažnějších nedostatků mechanického výkladu.

Mechanický světový názor byl vědecky nosný a ve svém celkovém zaměření z hlediska teoretického racionální právě v období, v němž ideál vědy byl reprezentován klasickou mechanikou. Tento názor umožnil totiž chápat svět i organismus jako materiální přírodní systémy, které je možné poznávat vědeckými prostředky. Byl ovšem dobově podmíněn. Při hodnocení jeho historické role ve vývoji našeho poznání je třeba vzít v úvahu, že v tomto období ještě neexistovala biologie jako věda. V období, kdy se konstitovala a rozvíjela biologie a chemie, dostává se mechanická koncepce do zjevné krize a v našem století je již přežitkem.

Ve výkladu koncepcí považujících společnost za mechanický systém, jak se s nimi setkáváme u různých filozofů a sociologů až do konce devatenáctého století, jsou rozebírány názory předních myslitelů celé této epochy, mezi něž jsou řazeni B. Spinoza, Th. Hobbes, představitelé francouzského osvícenství a materialismu, J. G. Herder, G. W. F. Hegel, Cl. H. de Saint-Simon, Fr. M. Ch. Fourier, A. Quételet, H. C. Carey apod. V návaznosti na tuto periodu přechází výklad J. Puršové k charakteristice soudobých neomechanických teorií společenského systému, které je třeba chápat jako modifikované verze starších koncepcí. Autorka sem řadí názory takových myslitelů, jakými je V. Pareto, A. A. Bogdanov, Cl. Lévi-Strauss a další představitelé strukturalismu J. Lacan, M. Foucault, A. L. Sebağ a L. Goldman.

V devatenáctém století se ovšem úvahy o přírodě, organismu a společnosti, jak na to autorka výstižně upozorňuje, obrátily jiným směrem, i když mechanické koncepce neustoupily. Začaly převažovat koncepce organického systému. Dále se zintenzívnila interakce mezi přírodními a společenskými vědami. Pojem organického systému, jak je ukázáno v třetí části monografie, je spjat s biologickými výzkumy a vztahuje se v nemarxistických interpretacích nejen na přírodní organismy a člověka, ale také na společnost.

Organický systém je chápán jako dynamický, přirozeně vzniklý a přirozeně se vyvíjející systém, který je založen na principu vnitřního spojení, podmíněnosti, závislosti a vzájemného působení všech složek. Také společnost je v tomto pojetí diferencovanou jednotou, obdobou organického systému. Existuje a realizuje se

v rámci systému přírody, v procesu výměny látek mezi přírodou a společností, ve vzájemném působení se svým prostředím, přírodním i společenským. Ve společenském systému, analogicky jako v přírodním organismu, působí obdobné principy. Společnost se vyznačuje schopností autoorganizace, autoregulace a autoreprodukce. Společnost je chápána jako historický systém, který se vyvíjí ve stále složitější celek. Dochází tu sice ke sledu historických etap, tím se však nemění reálné postavení a činnost člověka, takže stejně jako v mechanickém pojetí nedochází tu ke kvalitativní změně.

Na základě rozboru pramenů jsou konkrétně osvětlovány filozofické a sociologické modely společnosti jako organického systému, které silně převládaly v teoretickém myšlení devatenáctého století, zejména v díle A. Comta, H. Spencera, P. von Lilienfelda, A. Schäffla, G. de Greefa, R. Wormse, P. Bartha a jiných autorů. Organický model společnosti se pak v různých metamorfózách objevuje i v buržoazní filozofii a sociologii dvacátého století, zvláště v tzv. kulturní antropologii reprezentované především B. Malinowskim a A. R. Radcliffe-Brownem, v americké sociologii u P. Sorokina, T. Parsonse a dalších zástupců strukturního funkcionalismu.

Ve čtvrté části jsou rozebírány systémové teorie kombinující mechanické, organické a společenské aspekty. Ke spojení organické a mechanické systémové varianty ve filozofii a sociologii došlo zejména u některých badatelů devatenáctého století, jako byli A. J. E. Fouillée, F. Tönnies nebo E. Durkheim. Z hlediska dějin českého filozofického a sociologického myšlení je významné, že na této orientaci se podílel, jak autorka objektivně prokázala, i český herbartovec G. A. Lindner (1828—1887), který je naší veřejností znám spíše jako pedagog, psycholog a etik.

K dalším systémovým teoriím kombinujícím mechanické, organické a společenské aspekty lze řadit tzv. obecné teorie systému rozpracovávané zvláště L. von Bertalanfym, A. Rapoportem, K. E. Bouldingem, E. Laszlem a dalšími autory. Tyto principy jsou sjednoceny také u N. Wienera, W. R. Ashbyho a dalších představitelů kybernetiky.

V poslední části své práce se J. Puršová zabývá otázkami vztahu mezi tradicí, současným stavem a perspektivami systémového myšlení. Konstatuje zde, že z hlediska vymezené tematiky je možné vylénit několik fází vývoje nemarxistického myšlení, jejichž kritériem je převaha systémového a nesystémového aspektu: (1) předklasické teorie, vyznačující se nesystémovým mechanickým chápáním reality (do začátku 16. století); (2) klasické teorie, které vycházejí ze systémové explikace přírody a společnosti mechanického (16.—19. století) nebo organického charakteru, popřípadě z jejich kombinace (19. století); (3) poklasické, a v jejich rámci jednak (a) mechanistické, atomistické nesystémové přístupy (první polovina 20. století); (b) systémové, neomechanické a neoorganické koncepce (20. století), a (c) systémové teorie integrující mechanické, organické a společenské aspekty, zejména různé typy obecných teorií systému a kybernetika (druhá polovina 20. století).

K organické součásti této technicky dobře vybavené monografie patří soupis literatury s rozlišením pramenů a literatury, věcný a jmenný rejstřík a shrnutí v ruštině a angličtině.

Máme-li po tomto spíše popisném přehledu zhodnotit přínos monografie pro náš společenskovědní výzkum, můžeme poukázat na následující skutečnosti.

Jednotlivé varianty buržoazních koncepcí společenského systému jsou v celé práci podrobeny kritice nejen z teoreticko-metodologického hlediska, ale i s ohledem na jejich ideologický dosah a praktickopolitické důsledky. Za hlavní nedostatek všech těchto koncepcí pokládá J. Puršová redukcionismus, který je podmíněn nepochopením vývojových principů, reálných rozporů působících v různé míře v každém systému. Modely společnosti jsou buržoazními teoretiky vypracovány k teoretické justifikaci stabilnosti kapitalismu: organický model má obhájit jeho přirozený vývoj, jeho stálou regeneraci, zatímco mechanický se snaží podpořit myšlenku nezvratnosti fungování kapitalistického strojového mechanismu.

Kromě tohoto kritického zaměření monografie je třeba vyzvednout i koncepce orientované na syntetizaci systémových myšlenek, především na výklad základních linií systémové charakteristiky zkoumání skutečnosti s jejími výraznými integračními momenty, totiž intradisciplinární, interdisciplinární, supradisciplinární a transdisciplinární. K integraci teoretického poznání přispěje podle autorčina přesvědčení především další sjednocování intradisciplinárních a interdisciplinárních systémových teorií v přírodních, technických a společenských vědách na bázi filozofických principů dialektického a historického materialismu.

Šíře celkového zaměření práce v některých případech nedovolila detailněji rozvinout charakteristiku sledovaných jevů. Bylo by například možné více zdůraznit protiklad mezi systémovými a nesystémovými teoriemi, ještě více objasnit některé

pojmy jako například pojem struktury, funkce apod. Tyto námitky podstatněji neovlivňují přínos práce, jež potvrzuje, že uplatnění logicko-historického hlediska má značný význam pro pochopení a osvětlení kontinuity vědeckého myšlení. Současně vyvrací dodnes vyslovované domněnky, že systémové teorie jsou plodem rozvoje vědy dvacátého století. Kritický rozbor nemarxistického systémového myšlení na straně jedné, jeho pozitivní výklad ve vztahu k rozvoji vědy a vědeckého poznání na straně druhé, rozvedené v této podnětné práci, svědčí zároveň o relevantnosti interakce speciálních vědních oborů a vědecké filozofie.

Karel Berka

Korel L. V.: Peremeščenijsa naselenijsa meždú gorodom i selom v uslovijach urbanizacii (Přesuny⁽¹⁾ obyvatelstva mezi městem a vesnicí v podmínkách urbanizace)

Novosibirsk, Nauka 1982

Serie: Socialnyje problemy razvitijsa Sibiri, 191 s., čtené tab.

Přesuny obyvatelstva z venkova do měst dosáhly takové úrovně, že bývají nazývány „velkým stěhováním národů XX. století“. Kolosálních rozměrů nabyla migrace venkovského obyvatelstva do měst zejména v rozvojových zemích, kde probíhá živelně a je jedním z hlavních faktorů katastrofální degradace životního prostředí ve městech i na venkově.

Ale i v mnoha dalších zemích, včetně socialistických, je stěhování obyvatelstva z venkova do měst závažným problémem. Například v SSSR je migrace obyvatelstva významným faktorem sídelních přeměn. Zhodnocením dosavadních proudů přesunů populace mezi městy a venkovem a také v rámci měst a v rámci venkovských sídel v SSSR se zabývá kniha Ludmily Vasilevny Korelové, vědecké pracovnice Sibiřské pobočky Akademie věd SSSR.

Monografie je věnována analýze vzájemných souvislostí urbanizace a migrace venkovského obyvatelstva. Na základě statistických údajů a empirického sociologického výzkumu jsou v knize charakterizovány zákonitosti migrace mezi městem a venkovem v podmínkách urbanizace venkovského prostoru. Autorka objasňuje vliv migrace obyvatelstva mezi městem a venkovem jednak na urbanizaci vesnice, jednak na formování obyvatelstva měst v různých regionech RSFSR.

Kromě úvodu a závěru má kniha čtyři kapitoly. V první kapitole autorka uvádí *východí teoreticko-metodologické principy výzkumu uvedeného problému*. Definuje v ní nejdůležitější pojmy, vysvětluje základní úkoly a hypotézy svého výzkumu a seznamuje s jeho informační bází.

Velmi podnětná je zejména *charakteristika pojmu urbanizace*. Autorka uvádí definice vypracované sovětskými urbanology a dokládá, že urbanizace není dosud chápána jednotně. Užívané definice rozděluje do dvou základních kategorií — na úzce specializované (dílní, odvětvové), které zdůrazňují dílní aspekt tohoto jevu v závislosti na autorově profesi, a širší, usilující vyjádřit tento proces v jeho celistvosti. V této souvislosti pak charakterizuje urbanizaci „jako historicky časově omezený proces, spočívající v postupném vytěšňování a přetváření vesnice městem ve všech směrech a stránkách společenského života“.

Pokud jde o vymezení pojmu migrace, postupuje autorka podobně jako u pojmu urbanizace, tj. shrnuje definice užívané jinými sovětskými autory, kriticky je analyzuje a nakonec uvádí svůj názor. Doporučuje, aby pro přesuny obyvatelstva mezi venkovem a městem bylo místo příliš širokého pojmu *migrace obyvatelstva* použito pojmu *migrační pohyb*. Přitom zdůrazňuje, že se ve své práci zabývá jen tou částí migračního pohybu mezi městem a venkovem, jehož výsledkem je změna místa bydliště obyvatelstva.

Z tohoto hlediska sleduje dva základní úkoly: Prvním je stanovení obecně platné kvantitativní zákonitosti migrace obyvatelstva mezi venkovem a městem v Ruské sovětské federativní socialistické republice a jejích oblastech ve vztahu k rozdílné úrovni jejich urbanizace. Druhým je analýza motivů migrace mezi venkovem a městem v závislosti jednak na stupni urbanizace venkovských sídel, jednak na vzdělanostní a kvalifikační úrovni obyvatel.

V rámci těchto dvou základních úkolů pak autorka vytyčuje dvě skupiny hypotéz

(1) Ruský termín „peremeščenijsa“ zde v podstatě znamená „stěhování“, neboť autorka se ve své práci zabývá jen tou částí přesunů (migrace) mezi venkovem a městem, která je spojena se změnou místa bydliště.